

Kan fictie de wereld redden? Over de zin en onzin van toekomstverhalen

Boeken verruimen je geest en bieden je nieuwe perspectieven. Maar hebben ze ook de macht om de werkelijkheid te kantelen? Kunnen ze bijdragen aan een betere toekomst? Publicist Fiep van Bodegom gaat op zoek naar een antwoord.

[Fiep van Bodegom](#) 29 december 2022, 15:02

Beeld Claudie de Cleen

Een paar jaar geleden kreeg ik de opdracht een verhaal te schrijven over de toekomst, maar wel hoopvol. Het moest zich afspelen in 2084, iets van doen hebben met klimaat en bovenal: optimistisch zijn. Dat was nogal een uitdaging, met alle politieke, sociale en bovenal ecologische crises waarin we ons bevinden. De laatste jaren zien we in populaire cultuur dan ook een golf aan post-apocalyptische en dystopische fictie. Ook in de Nederlandse literatuur. Een paar recente voorbeelden: in 2021 verscheen *Klifi* van Adriaan van Dis, een jaar eerder was er *Het boek van alle angsten* van Emy Koopman. Beide romans combineren klimaatverandering – bij Koopman specifiek de massa-uitsterving van soorten, bij Van Dis overstromingen – met een oprukkend rechts-populistisch regime. Aafke Romeijn schreef over een dystopische wereld die wordt geteisterd door een epidemie van kleurloosheid en totalitaire digitale overheidssurveillance in *Concept M* (2018) en *7B* (2021).

Het idee van mijn opdrachtgevers was dat het denken over een hoopvolle toekomst een performatieve werking kan hebben; dat we de toekomst kunnen beïnvloeden door de scenario's die we er nu voor bedenken. Om te geloven in de mogelijkheid van een hoopvolle toekomst, ondanks de deprimerende en desastreuze feiten over de menselijke oorzaken van de klimaatcatastrofe die we allemaal kennen, moeten we de verbeelding inzetten om ons die toekomst te kunnen voorstellen. Literatuur zou naar die verbeelding een brug kunnen slaan.

Van utopie naar dystopie

Laten we beginnen met wat bestaande opvattingen over de twee belangrijkste categorieën in het genre van de toekomstverhalen: utopieën en dystopieën. (Ik laat de Bijbel en andere religieuze teksten, doorgaans een moralistische versmelting van deze twee, voor het gemak maar even buiten beschouwing.) De vroegste voorbeelden van

speculatieve fictie zijn vooral utopisch, sinds eind 19de eeuw krijgen juist de dystopieën de overhand.

In die vroege werken lagen de fictieve werelden ver weg. Elders gelegen steden en eilanden zijn van oudsher populair geweest in de literatuur, van *Utopia* (1516) van Thomas More (een eiland) tot *Herland* (1915) van Charlotte Perkins Gilman (een andere planeet). In *De stad der vrouwen* (1405) van Christine de Pisan wordt, met een ingenieuze twist, het boek zélf de locatie van de utopie; via de pen van de auteur krijgen beroemde vrouwen uit de geschiedenis eindelijk de ruimte om te spreken en een betere positie van de vrouw te bepleiten.

Een van de eerste beoefenaars van sciencefiction, de 17de-eeuwse Britse aristocrate Margaret Cavendish, beschrijft in haar boek *De stralende wereld* (1666) een soort spiegelplaneet die te bereiken is vanaf de Noordpool. Een eeuw later doet de Fransman Louis-Sébastien Mercier iets nieuws in het genre (enkele anonieme sprookjesvertellers – bijvoorbeeld in *1001 nacht* – gingen hem daarin voor) in het genre.

In 1770 verscheen zijn werk *L'an 2440, rêve s'il en fût jamais* (te vertalen als 'Het jaar 2440 – Droom der dromen'). In deze vroege sciencefictionroman valt de verteller in 1770 in slaap en ontwaakt hij niet op een andere plaats, maar in een andere tijd. In het jaar 2440 om precies te zijn, waar een vreedzame revolutie ertoe heeft geleid dat de maatschappij een stuk rationeler en dus aangenamer is ingericht. De schrijver zelf beschouwde zijn werk als belangrijke wegbereider voor de Franse Revolutie, hoewel de meningen daarover verdeeld zijn.

De toekomst van Nederland

In navolging van die destijds zeer populaire roman publiceerde Elisabeth Wolff-Bekker in 1776 haar eigen versie: *Holland, in 't jaar*

MMCCCCXL (2440). Zij is vooral bekend als deel van het schrijversduo Betje Wolff en Aagje Deken. Hun *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* uit 1782 wordt beschouwd als de eerste Nederlandse briefroman.

Holland, in 't jaar MMCCCCXL is een vlugschrift, geschreven naast een haardvuur in de Zaanstreek in 1776, waarin de toekomst van Nederland wordt verbeeld. Wolffs wensen voor die toekomst zijn pragmatisch en bescheiden: vrouwenkleding wordt eenvoudiger en lossier en in alle winkels wordt contant betaald. In het onderwijs leren kinderen via de microscoop en telescoop de wereld kennen, en met behulp van de natuurkunde ook hun eigen temperament. De kerken zijn rond, er wordt minder gepreekt en op zondagmiddag gaat men vol godsvrucht de natuur in. De jacht wordt nog uitsluitend bedreven voor consumptiedoeleinden en oorlog is natuurlijk afgeschaft. Iedereen heeft een kleine voorraad geliefde boeken, die allemaal eenvoudig en informatief zijn. Redelijkheid, matigheid en het algemeen belang viert hoogtij in Wolffs dagdroom van een betere wereld.

Doordat de verteller, net als in het boek van Mercier, simpelweg ontwaakt in de nieuwe wereld, hoeft Wolff zich niet druk te maken om de *overgang* naar die wereld. Het grappige is dat het voor de huidige lezer, 250 jaar later, nog moeilijk is te onderscheiden wat in Wolffs utopie revolutionair is.

Ruim twee eeuwen later, in 1987, bespreekt de criticus, vertaler en schrijver J.F. Vogelaar in zijn essay *Van utopie naar atopie* de geschiedenis van de utopie. Hij is op zoek naar de verbeelding van een betere wereld die in staat is over de schaduw van het heden te springen. Voor Vogelaar is de bespreking van bestaande utopieën een manier om de politiek van de late jaren tachtig te evalueren. Hij hoopt,

tegen beter weten in, dat utopisch werk een tegenwicht kan bieden aan een vorm van politiek realisme dat alles wat niet in het eigen straatje past diskwalificeert als 'idealistisch' en dus onrealistisch. Het is hem te doen om een ontmanteling van de neoliberale retoriek, in dat decennium kernachtig verwoord door de Britse premier Thatcher met de leus 'There is no alternative'.

Politieke kunst?

In het essay 'Paradoxen van de politieke kunst' (uit *De geëmancipeerde toeschouwer*, 2008) stelt de Franse filosoof Jacques Rancière de vraag hoe kunst werkelijk politiek kan zijn. Het is ondertussen duidelijk geworden dat de weergave van een misstand de toeschouwer niet meteen zal aansporen daar iets aan te doen. Er bestaat geen directe relatie tussen de intentie van de maker en het effect op de toeschouwer. Daarentegen is politieke kunst die direct ingrijpt in de wereld niet langer kunst maar activisme.

Beide modellen zijn volgens Rancière niet (meer) effectief omdat ze gebaseerd zijn op een misvatting van wat politiek is. Voor de filosoof is politiek de creatie van *dissensus*. Hij stelt dat de realiteit altijd al een fictie is, maar een die haar eigen fictieve karakter ontkent: 'De relatie van kunst tot politiek is daarom ook geen overgang van fictie naar realiteit, maar een relatie tussen twee manieren om ficties te produceren.' Politieke kunst is met andere woorden in staat te morrelen aan ons besef van de werkelijkheid. Dit effect ligt echter niet besloten in het werk, de maker, de toeschouwer of de context, maar in een onverwachte en ontregelende combinatie van die factoren.

Misschien beperkt speculatieve fictie in de vorm van klassieke verhalen juist ons vermogen om over de toekomst na te denken. De meeste boeken in het genre proberen een continuïteit in stand te houden tussen

de wereld die we kennen en de wereld die veroorzaakt wordt door de (fictieve) ingrepen die schrijvers daarin doen. Het tovermiddel van de utopie en de dystopie is extrapolatie. Maar zoals de beroemde Amerikaanse scifi-auteur Ursula K. Le Guin al treffend schreef, is de uiterste consequentie van elke extrapolatie uiteindelijk deprimerend en kankerverwekkend. Een ongebreidelde groei van menselijk falen en ellende. Volgens haar heeft succesvolle sciencefiction meer nodig en wel hetzelfde als alle andere 'geslaagde' literatuur: fantasie. Kortom, juist een ingreep die níét aan de bestaande werkelijkheid is ontleend.

Een optimistisch toekomstverhaal

Een echte toekomst- of klimaatroman is misschien niet de roman die laat zien hoe verschrikkelijk het met de wereld gesteld is. Wellicht is wat een klimaatroman nastreeft tegelijk bescheidener en grootser: het verlangen opwekken naar een leven dat niet tegengesteld is aan het voortbestaan van de wereld, maar er op de een of andere manier mee samenvalt. Voor een schrijver is vorm daarin een even belangrijk onderwerp van onderzoek als het napluizen van kranten op trends en ontwikkelingen, nieuwe woorden en technologieën. Een optimistisch toekomstverhaal is een verhaal waarin de suggestie wordt gewekt dat wij, lezers en burgers, nog kunnen kiezen. Dat de echt belangrijke keuzes altijd voor ons liggen en nog mogelijk zijn. Dat het heden plastisch is en dat ook altijd is geweest.

Mijn verhaal, dat met negen verhalen van andere auteurs verscheen in de bundel *Over over morgen* (2021), sloot ik destijds als volgt af: 'Maar laten we wel wezen, fictie gaat sowieso niet de wereld redden, al hebben verhalen in het verleden wel verrassende effecten gehad. Maar dat is niet dit verhaal. Het is niet mogelijk hier provocerend en direct te zijn over de klimaatcatastrofe, omdat dat op deze plek niets uitmaakt. Als je alles elke dag in de krant kan lezen en weet dat de zesde massa-

extinctie gaande is, een uitsterving van soorten op een schaal en met een snelheid die sinds de dinosauriërs niet meer is voorgekomen (...). Als je dit al weet, wat kan ik dan nog verzinnen om het nog dichterbij te laten komen? Ik kan je een techno-utopie geven, of een sociale utopie of de het-is-allemaal-toch-nog-goed-gekomen-utopie. Of een verhaal met heldhaftige activisten, heldhaftige beleidsmedewerkers, heldhaftige journalisten en heldhaftige scholieren. Maar deze mensen zijn er allemaal al en je kunt elke dag over ze lezen, en je zou elke dag bij ze kunnen aansluiten of ze steunen. Als je weer eens over ze leest, denk dan niet aan hun naïviteit, maar aan je eigen realiteitszin.'

Kan fictie de toekomst redden? Nee dus. Maar fictie kan ons wel laten zien dat het heden lang niet zo onwrikbaar als we denken. Wat we met dat besef doen, is aan ons.